

НЕПУБЛИКУВАН ТРУД НА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ ЗА ХАЙНЕ

Преди известно време сред ръкописите на Пенчо Славейков, съхранявани в музей „Петко и Пенчо Славейкови“ (МППС), бе открит непубликуван труд на поета за Х. Хайне. Не само на изследователите, но и на широкия кръг почитатели на творчеството на Пенчо Славейков е добре известно, че Х. Хайне е един от особено любимите му автори. Още през 1885 г., 19-годишен, той се запознава чрез руски преводи с редица негови творби и заживява с поезията му. Голямото обаяние на Хайневата поезия и проза над него, възхищението му от неговите творчески търсения и сполуки, от борческия му характер и необичайно надарена и оригинална личност се запазва до последните дни на Пенчо Славейков. От най-ранните си творчески години той превежда Хайневи стихотворения, осигурява някои от тях за „Библиотека св. Климент“, пише под негово влияние редица стихотворения от първата си стихосбирка „Момини сълзи“ (1888), посвещава му свои произведения. По време на следването си в Лайпциг той се залавя с проучвания за написване на дисертация „Влиянието на Хайне върху развитието на руската лирика“, над която работи почти през всичките години на учението си (1892—1898). Негови състуденти разказват с какъв необичаен интерес се е занимавал с тази тема. По цели дни и седмици наред се ровел из библиотеките, за да издирва преведеното от Х. Хайне на руски език, кой го е превел, как, кои от руските автори са се занимавали с Хайне и какво влияние е оказал той върху известните тогава руски поети. Посещавал често проф. Ернст Елстер, един от известните изследователи на Х. Хайне, търсел помощта му. Подготвил и прочел реферат на руски език в Славянското дружество в Лайпциг върху Хайне. И все във връзка с изследването си за Х. Хайне поискал разрешение от М-во на народната просвета у нас един семестър да учи в Москва, но желанието му не се осъществило. От тази упорита работа за Х. Хайне в архива на поета, съхраняван в МППС, са запазени няколко ръкописни тетрадки, свидетели за извънредно усърдната му изследователска дейност. За съжаление те не могат днес не само да се разчетат, но дори да се прелистят, дотолкова листата са похабени поради лошото съхраняване в миналото. Само една от тях с ценни библиографски данни и извадки от прочетени книги на руски и немски език е запазена по-добре. В нея се намира и набелязаният план за дисертацията. Запазен е също и един екземпляр от книгата: „Стихотворения Гейнриха Гейне. Романцери. Изд. Едуарда Метцига, С.-Петербург, 1864 г.“ В него личи колко внимателно Пенчо Славейков е проверявал преводите, сравнявал изданията. Под всяко от стихотворенията има негови бележки и подчертавания. Под някои, в превод на Ф. Берг, поетът е написал: „Това не чини“, „преводът на М. Михайлов е по-хубав“ и пр. При стихотворение, преведено от А. Плещеев, е отбелязал: „Както му е адетя, това е хубаво“ и др. т. А като сравнява руското издание с немското, съобщава, че „20 стихотворения няма в тоя руски текст“. С много бележки и подчертавания са изпъстрени и всички запазени в личната библиотека на поета в МППС екземпляри от различни други издания на Хайневите съчинения на руски, немски и френски език. Но най-много те са в непълно съхраненото многократно критично издание на проф. Ернст Елстер.

Освен преводи и посвещения за „най-великият вълшебник на лирическата песен“ Пенчо Славейков е публикувал в сп. „Мисъл“ през различни години — 1903, 1906, 1907 — три интересни очерка за живота и поезията му, а в книгата си „Немски поети“, 1911 г. — оригиналната есеистична бележка Хайнрих Хайне.

Отличен познавач на творчеството и живота на Х. Хайне, на неговата родина, народ и език, в тази си кратка бележка за поета Пенчо Славейков е дал един бляскав и ненадминат пример на ярка, страстна, убедителна и заслужена възхвала и защита на твореца и човека Хайне.

Не на едно място в статиите си, в очерците, в автобиографичните скици Пенчо Славейков говори за влиянието, което великият немски поет е упражнил върху него. Интересно е признанието му в очерка „Хайне в България“ („Мисъл“, 1907, кн. 4—5): „... аз съм един ein Bewunderer Heines (почитател на Хайне). Съм и ще си остана такъв. . . Сам аз мога каза за себе си, че Хайне е възбудил интереса ми към поезия. Изначало аз не съм се влиял от Хайне, а просто съм копирал песните му според руските преводи. Първата книжка мои песни „Момини сълзи“ е свидетел за това. И свидетел е тя още, че тогава аз бъркел не съм разбирал от Хайне. Вече отпосле, когато четох песните на тоя чародец на езика, на който са писани — защото на друг те са само увяхнали цветя — тогава почнах да го ценя и да се влияя от него. . .“ По-нататък, след като изброява какво е публикувал за Х. Хайне, казва: „Имам няколко статии върху живота и поезията му, които смятам да печатам отделно.“ Какви са били тези статии, които поетът е възнамерявал да печата отделно, не ни е известно. Може би откритият и непечатан досега труд е замислен, но неосъществен като поредица статии. Това ни подсказват и обозначенията в ръкописа с II, III и IV при някои от заглавията, макар че те не са обособени като отделно цяло, нямат и отделна тематична завършеност. На едно място пък в текста сам поетът определя труда си като лекции: „Невъзможно е — пише той — пък и няма нужда, за рамките, които съм поставил при тия лекции, да правя преглед и анализ на всичко, което е писал Хайне в проза.“

Пенчо Славейков е обичал да изнася „публични лекции“. През 1906 г. той е говорил за българската поезия, за националния театър, през 1910 г. е говорил за Л. Н. Толстой по повод смъртта му, против Славянския събор. През същата година той е устроил и първото литературно-поетично четене у нас, на което е чел стихове от книгата си „На Острова на блажените“, но за Х. Хайне не е известно да е говорил. Като се знае, че повече от сказките си Пенчо Славейков е публикувал, можем с основание да приемем, че и този труд на поета е сказка-статия. Освен определението на поета за този труд като лекции на гърба на едно листче с допълнителен текст, приложено към ръкописа, разчитаме и краткото заглавие: „Х. Хайне, биог. 20—30 к. от П. П. С.“ То обаче не ни дава достатъчно основание да считаме този му ръкопис за незавършена биография на Хайне, тъй като съдържанието му е сравнително ограничено.

Трябва да се допусне, че у Пенчо Славейков е назряла идеята за написването и на литературно-биографичен очерк за Х. Хайне въз основа на изследванията и публикациите, които е направил за него. Но очевидно и това е един от хубавите и неосъществени записи на поета.

Настоящият труд Пенчо Славейков е писал според следния обширен план:

- Биографиите и тяхното значение
- Външен живот
- Биография
- Хайне живее и днес
- Хайне и филистерите
- Филистри и врагове
- Последователност
- Болен и жизнерад
- Модерна душа
- Хайне за себе си
- Проза
- Всекидневни работи
- Хайне мислител. Пантеист-деист. Религиозно развитие „Romantische Schule“
- „Geschichte der Religion und Philosophie.“
- Хайне и Гете
- Силата на Хайне.

Означените заглавия на отделните части от този план са написани с червено мастило в началото на съответната страница, но са зачергати с молив, поради което не ги печатаме. От плана са осъществени, макар и непълно, всички части освен една — „Модерна душа“. От нея е

написана само една мисъл и страницата е оставена празна. Отбелязваме я в коментара. Изобщо трудът е недообработен и недовършен. Липсват и последните листове. Последната страница е изписана докрай, но фразата е незавършена. Предполагаме, че последните листове са се загубили след смъртта на поета поради неколкостепенното местене на ръкописите му и небрежното им съхраняване, особено след смъртта на Боян Пенев. Но макар и недовършен и недообработен, този труд представлява значителен интерес. Това е един оригинален обзор на Хайневата проза, на Хайне като поет, сравнен с Гьоте, на неговите философски, естетически и дори политически възгледи.

В него се изяснява познатият литературно-критичен метод и талант на Пенчо Славейков. Съдържанието му го разкрива ту като страстен публицист и проникновен лирик, ту като находчив литератор и остроумен мислител. Ръкописът изобилствува с така присъщите му богати асоциации, уместни импровизации, неочаквани отстъпления и ярки обобщения.

Разбира се, върху характеристиката на Хайне се отразяват и някои крайни индивидуалистични възгледи и тенденции в Славейковото светоотношение. Пенчо Славейков заостря в една посока характеристиката. Той не вижда революционния смисъл и дух на Хайневата борба за свобода. Това не е борба само против еснафските условия и нравствени норми, против филистерщината, за вътрешна свобода на индивида, не е и борба само за „духовна свобода на човечеството“, но също и за политическото и социалното освобождение на народа, на трудовите маси. Нашият поет смята Ибсен за продължител на Хайневото дело тъкмо защото е склонен да тълкува в повече или по-малко индивидуалистичен план това дело, освободителния патос на Хайневото творчество, защото е склонен да приеме, че — според израза на Ибсен — „у самият човек е силата“, че избраниците, великите хора остават неразбрани от „тъпата“.

Въпреки тази пресилено индивидуалистическа окраска на Хайневата характеристика Пенчо Славейков прониква не на едно място във величието на „блудия Хайнрих“, разбира, че той е гениален не само като поет, но и като мислител, че творчеството му и с бездната от скръб е жизнеувърждаващо, „химн на живота“. Мислите на Славейков са сгрети от обич и уважение към великия поет борец, от дълбока вяра в светлото бъдеще на човечеството, във възходящото развитие на изкуството и живота. Пред нас е цял-целеничък Пенчо Славейков — сърдечен и искрен, дързок и духовит, дълбокосъдържателен и винаги войнуващ, макар и с някои свои заблуди. Той не празнословя, а „забива гвоздеа, където трябва“, не успокоява и забавлява, а тревожи и предизвиква.

Той приема Хайне и му се възхищава. В неговата многогранна и сложна противоречивост той не вижда безприщност, обърканост, непостоянство или каприз. Напротив, стреми се да разкрие неговия определен характер и особености, неговата същност. Той разбира противоречията на Хайне като дълбока жизненост, а не като случайна приумица, намира, че те са естествени в условията на един сложен и грозно противоречив свят.

Не само читателят, но и писателят е възрадан, когато срещне в любимия автор мисли, настроения и чувства, подобни на своите, когато открие у него черти от собствения си характер, когато намери в произведенията му потвърждение на своите търсения, открития и възгледи. Това ни изповяда и споделя и сам Пенчо Славейков в този си ръкопис, като пише: „С хора като Хайне ний се срещаме като със свой брат, кръв и нерви от нашата кръв и нерви, неволник, измъчван от същите болки, които вгорчават и нашия живот, носител на скърби и радости, с които тупа и нашето сърце.“ Нарича го „княз на поезията“, „могъщ дух“ и „велик лирически поет на всички времена и народи“. На места изказва известна въздържаност към дейността му, свързана с преките нужди на историческия момент.

На много места трудът е схематичен, фрагментарен, тезисен. Очевидно е от работата над текста, че това е една черновка, че поетът е желал да го премисли и доработи. Той не е успял да попълни някои думи, някои цитати, да завърши някои изрази и от това текстът е останал накърнен. Но макар и незавършен, недообработен и още неотредактиран добре, този труд достойно се нарежда до другите печатани работи на Пенчо Славейков за Хайнрих Хайне.

Ръкописът не е озаглавен и не е датиран от поета. Отнасяме го към 1906—1907 г. — времето, когато е писал очерците „Хайнрих Хайне“ и „Хайне в България“. Съдържанието, маниерът на писането, правописът (през тези години той не пише Ъ и в текста, където по навик

го е написал, го е поправил с червено мастило), планът на очерка „Хайне в България“, написан със същото мастило и почерк на гърба на един от листовите в ръкописа, както и едно позоваване вътре в текста, че „половин век откак Хайне е заминал отвъд света“, ни дават пълно основание да отнесем тази му работа към тези години.

Трудът е написан на 45 чертани листа, като тия за заявление, с размери 29/23 см. От тях 25 са отделни листове, а 20 са прегънати на две и пришити като тетрадка. Писал е само на една страна на листа с изключение на предпоследния, който е изписан и от двете страни. Текстът е необичайно чист за Пенчо Славейков от задрасквания, има доста поправки отгоре върху отделни думи, нанесени от поета с молив, с червено или с лилаво мастило, с каквото е пишел в Народната библиотека като неин директор. И това ни подсказва, че той е работил над ръкописа в различно време. Поправките са главно правописни и езикови, незначителни, поради което не ги посочваме в коментара. Непопълнените цитати от съчиненията на Х. Хайне са ясно означени с молив — томът и страницата. За радост посочените томовете от критичното издание на Хайне на Ернст Елстер са запазени в личната библиотека на Пенчо Славейков, а при проверката се оказа, че той е подчертал с молив и обозначил със знак посочените за цитиране пасаж.

Мастилото, с което е писал, е синьо. Почеркът е характерният от по-късните години, разлят Славейков почерк, труден за разчитане. Но по-трудно сега се оказва подреждането на материала поради разместените и неномерирани страници от поета (той ги е номерирал само до 17), поради допълнения към текста на отделни листчета без точни обозначения къде да се вметят в него, допълнения, писани на гърба на листа или отстрани, както и някои обозначения за разместване на пасаж или страници. Много трудна бе подредбата, търсейки да угадим волята и вкуса на поета, да подберем онова, което отговаря най-добре на неговия замисъл.

Боян Пенев е познавал този ръкопис на Пенчо Славейков. Той го е разчитал и с молив над някои много трудно разчитаеми думи е нанесъл смисъла им. Номерирал е страниците докрая, но навярно това е направил прибързано, защото се е наложило след това да прави нова номерация, без да зачертава първата. Но поправени и така, страниците пак не бяха на мястото си, та се наложи сега трети път да се подреждат и номерират. Сложил е ръкописа (по негов маниер) в корица от бели листа, както е правел това с определените за печат работи, озаглавил го е „Хайне, биография“, в скоби е отбелязал „Писано към 1905 г.“, но го е зачертал. Не ни е известно защо го е изоставил и не го е напечатал. Може би поради неохотната обработка, поради това, че не е такъв прецизно редактиран, както е правел това с произведенията си Пенчо Славейков приживе.

Труда печатаме по ръкописа. Обозначените, непопълнени от поета цитати даваме в коментара. (Преводите от немския текст са направени от Цвета Трайкова.) Запазваме особеностите на езика и правописа. Подчертаното, малките скоби и многоточието (по три точки), както в ръкописа. Непопълнените от поета места в текста и недовършени мисли отбелязваме под линия.

Стоянка Михайлова

ХАЙНРИХ ХАЙНЕ

Пенчо Славейков

Един духовит пакостник твърди, че само два факта от живота на поета би трябвало да се знаят: кога се е родил и где му е гроба — за да знаем кога да празнуваме денят на славата му, втория — где да ходим на поклонение. Тия думи добиват особено значение, когато си спомним колко ерудиция, колко умствена енергия се харчи на права бога, да се пишат грамадни биографии, както на хора, които заслужават такива, тъй и на обикновени тѣби. Когато е дума за художници, и особено за художници на словото, несъмнено верно е, че късата биография е най-добра, и че великите хора имат най-късата биография. У тоя възглед би трябвало повече да се придържаме, когато имаме пред очи да изучаваме художника не от историко-литературна страна, не да изследваме дейелността му във времето и пространството, а искаме да схванем негова гений, да проникнем, да се вживеем в творенията му от художествена страна. Т. е. от страна, отговаряща на по-общочовешки интереси, на което се базира значението и трайността на неговите творения. Не ще съмнение, че при много случаи историко-литературното изследване дава добра насока, осветлява психологическото; има къщи, в които се влиза само като се мине през дворът.

От такава насока, както ще видите, съм се ползвал и аз при характеризирание Хайнева вътрешен живот, биографията на негова дух. Може би, сама за себе, външната биография на един велик човек — като например Гете — да е извънредно интересна, но само биографията на духът може да е интересна за оногова, когото интересуват рождбите на тоя дух. Тук сам Хайне идва на помощ на моето мнение: „И твърде често как малко общо имат външностите на нашата история с нашата истинска вътрешна история. Поне що се отнася до мене, те не се съгласяват.“

И от друго гледище мене не са симпатични подробните биографии, хронологисването външния живот на великите хора. От пиетет към гения. В такива биографии обикновено се перат ризите на великия човек — а много ли са чисти те? В такива биографии желтицата на живота на героя се разменя на охлузени петачета. Какво се разправя в тях? Всекидневността, срещи и раздяли, род, роднини, за обикновения живот на необикновения човек в установените обществени условия, нещата в които той мъчно може да се отлочи от ординарните обществени животни. Честити са Омир и Шекспир, че техния живот е един мит. Там ще завижда всякой, който копнее за най-хубавия живот — живота на своите дела. От всички великани най-нешастен е Гете, че не е бил достътъчно предвидлив, а — което е в природата на немският гений — е оставил за дръфане на потомството дрипите на своя живот. И както лилипутите Свифтова Гъливер, тъй лилипутите на нашето време обвързват отвред Гете с неговите собствени дрипи — и почват да го оглеждат, опипват и душат, да го изследват — и да показват, че

Ваймарския Аполон, при всичкото си величие и гордост, има брадавици и по тялото и по духът си. Такива операции се правят за най-голямо удоволствие на филострите, у които всичко е само брадавици. А гледано и от друга страна, живота на Гете е ръжда за поезията му — онези, които гледат заднишком на негова живот и го възсъздават на книга, дохождат до заключение, че той е по за удивление от поезията му! А това е повече от глупаво, ако не се прави напук на спиритуалистите.

Но ако херонте на словото сами не са виновни в това, че биографите им ги компрометират, двоен грях правят сами, когато мемоаризират своя живот. Мемоари трябва да пише онзи, който нищо друго не е писал. Творенията на гения са сами по себе ясни, и обяснението им е в сами тях — и биографии и мемоари само мътят водата. За творците да е свят закона на висшия творец: той мълчи и оставя творението само да говори.

Живота на Хайне може да се очертае късо и ненатруфено. Той прилича на някоя от неговите дивни песни, в които живее и ще живее името и славата му. Противоречията на тоя богат с противоречия живот почват от деня на рождението. Както за родно място на Омир се препират цял рой острови, тъй цял рой Хайневи биографи се препират за годината на неговото рождение. Излиза като че той се е раждал няколко пъти — на разни дни през 1797, 1798, 1799 и 1880. Мисля, че е все едно кога е роден; доста е да се знае, че неговата люлка са осветлявали последните месечни лъчи на осемнайсетий век и първите зори на деветнайсетий век.

Вече половин век откак Хайне е заминал отвъд света, а света все още го има между живите — между ония, които не са погребани в историята на литературата, а взема пряко участие в културните интереси и борби на нашето време. Той и днес е още борец на своя пост, последван от цял рой предани и вдъхновени последователи и преследван от не по-малко жестоки врагове. Последните се всички добри хора-пазители на традицията и снобизма, известните ограничени нормални хора, домашни животни, филистри, които мерят всичко с търговските везни „добро“ и „зло“ и рахатуват под сенките на официалната черква, закона и глупостта. Те са, които гаят в себе си чувството на омраза и злобата на унищожение към всякой свободен дух, всякой, който върви по свой път, настрани от техния, чието сърце е светилище, гдето се пазят скрижалите на обич и гняв на съзнанието.

Хайне сам се зове „войник на свободата на човечеството“ и то с пълно право, макар не веднаж да е обръщал острото си оръжие против онова, което и той сам мимоходом, и другите обществени борци зоват свобода. Той има достатъчно остър поглед, за да види и познай, че свободите, които са параграфирани в партийни програми и правителствени установления са свободи за тълпата, за несвободните и стеснителни за самостоятелност индивидууми. Противоречията на Хайне се коренят в това, че той в едно и също време е борец за две неща, носи две дини — макар и не под една, а под двете си мишици. Той се бори и за съвременното, и за онова, което Ницше зове *Unzeitmässige* (не за времето) — за бъдещето, тъй чуждо и непонятно за всички с ограничен кръгзор. Когато добием външните свободи, развържем веригите на временните условности, тогава настава време за великата борба на борбите, против най-жестокия враг на свободата — против онова, що е вътре в самия човек: опърничавий консерватизъм на тълпата, робството на навиците и дребнавите интереси, на равенството, господството на филистера, когото засягат само временните интереси. Борбата за такава свобода е същинската Хайнева борба, водена жестоко, безмилостно, и в име на тая свобода той често е дигал ръка, както вече споменах, и срещу онова, за което някога мимоходом сам се е борил — свободите на тълпата. Той се е борил за тях, не като за идеал, а като за средства, сечива, оръжия, необходими

в борбата за идеала. Но в същото време той е проумявал значението на тия сечива, виждал ръждата на тия оръжия и не е двучлил. Това е, може би, простъпка против дисциплината, протест на войника, но не грех на бореца, не компроматация на неговата храброст.

Той не е едностранчив, нямал е само един поглед за нещата, той е виждал и лицето им и тяхното опаки. Хайне не е имал само гениално чувство на поет, но и гениален ум. И тоя ум не му е позволявал да вижда правото само на бореца, а да игнорира правото и на врагът. Кой обича такива хора — борците? Да, но борците на бъдещето, а не посетата на настоящето, вързани само у един кол и лящи цял живот все около него.

Хайне не е никакъв Христос; той не ни въвежда в царството божие, за което паспорт е самоунижението. Той не е и Ницше — не ни отваря вратите на това царство божие, за да ни каже: „Погледни в себе си, измери своите сили и ако можеш, влез.“ Хайне е предтеч, кръстител. Един от разрушителите на миналото, което разрушава с болка на душа — защото под развалините на туй минало сам той погребва не малко свидни и святи за себе си неща. Той чисти пътят, по който днес вече сигурно върви, онова, което ще дойде. Той не е хармонична натура, такава каквато човечеството си избира за постоянни воеводи. Неговата душа е пълна с противоречия, противоречия на силата, а не на слабостите. Един тъмен лес, пълен със сенки, таинствен и примамлив, гдето всякой който се отбие да почине, ще вдъхне с негова въздух в гърдите си целителната отрова на копнежа (Sehensucht). Той е модерен човек, в чийто душевни презгавани е видет само един — единият ясен пункт — аз и моето право да живея както аз намирам за добре. Азът на великия човек, а не на ботнитаните недъгавци.

Както казах, отдавна вече той не е между живите, както и мнозина други, които все с такава мощ продължиха делото му. Но че Хайне е жив още, свидетелствува вярвата, що се вдига около името му, всякой път колем се представи случай. Така беше още и завчера при стогодишния юбилей от рождението му, когато неговите почитатели искаха да му поставят паметник в градът, гдето се е родил. В тоя скандал на скандалите мълната смеси дори и името на германския император; а това едва ли ще е далеч от истината, защото както право казва сам Хайне (V, 238): „Немците вършат всичко, що им се заповядва отгоре.“ Или мислите, ботничеството не седи на трона? Тъй или иначе, а хамалите на разни социални добродетели направиха всичко и сполучиха да осуетят един дълг към великия поет. Мнозинството и тоя път празнува своята временна победа — и осигури бъдещата победа на уединено стоящия херой. Неведнъж побеждавания борец и продължител на Хайневото дело, Хенрих Ибсен, казва право, че в оногова е силата, който е самотен.

За тъпната са оскърбителни поривите на високий дух. Тесногърдието, шедушието, духовното убожество — ето добродетелите, с които обикновените хора демонстрират, по улиците на живота, горди със своята ограниченост. И нашето ухо е навикнало на тяхната стара и вечно подновявана песен: „Хайне е може би добър поет, но е лош характер! „Характера, е, воля, установеност, постоянство, определеност. А дюселдорфски еврейн няма нищо свято, той в нищо не вярва, нигде не се кланя, никому не принадлежи. (Пришушнато на ухо — дори и на жена си!) Не е ли той и юдей и католик, и протестант и пантеист — и атеист? Той е дисидент,* богомил между правоверните. Не зачита никакъв задължителен курс, кара я на своя глава. Не стига това, но е човека на акцията, на активното слово, гражданина, патриота — помиришете пък и това цвете, за да видите то пък какво е. Диещният идеалист, който буди, вдъхновява — зарана рано ще го чуете да проповядва най-опака реална политика, от която и най-верно-

* Дисидент — разкольник, отцепник.

подання филистер би се отвърнал. Преди обяд него вдъхновява рицарската статуя на някой пруски крал, а на пладне развява над рошавата си лирическа глава кървавото знаме на революцията; не сварил още да отрони сълзи за съдбата на родния край — и посипват се хули, сарказми и жестоки руганти върху този край и всичко свято за немца: семейство, традиция, обществен ред. Сам изневерник, гаврило над себе си, той се гаври дори и над такива неща, които, както казват, биле маята на тевтонски дух: *Freundschaft und deutsche Treue* (приятелство и германска преданост), и киселото зеле. То са, може би, свети неща — свети за всяко обществено животно от определена пасмина и епоха, живеещо в бляновете и самооболеченията на своето време. Но пита ли някой — дали тия неща, измами и идеали, са свети и за Хайне? Гдето има оскърбено чувство, въпроса е лишен. Такъв въпрос не са си задавали дори и близко знаещи Хайне хора, вчера стоящи рамо до рамо с него, като Бюрне например — определен и смел борец, както са определено смели и определено честни псетата, привързани о един дирек през цял живот, за да лаят все около него. Вълк, какъвто е бил Хайне, за него е ценна свободата и околс му и в самия него. И тая своя свобода той използва, за да изкаже високо горчиви истини в лицето на своя народ. А кому са приятни истините, както и онзи, който ги казва? И кожата на непредпазливия вълк често са клоцвали зъбите на бодрите псета. Той ни сам изповядва това в една от най-хубавите си песни: *Enfant perdu*.

Но тежко и горко гдето и неговите зъби са се вбивали. Там остава вечно развредена рана. Ето вижте: „Аз съм миролюбив човек. Моите желания са: една скромна хижа, сламена стряха, но едно удобно легло, добро ядене, мляко и масло, всякога пресни, пред прозореца ми цветя, пред портата ми няколко хубави дървета, и ако господ-бог иска да ме направи най-щастлив, той ще стори да доживея и до тая радост — да видя обесени на тия дървета шест-седмина от моите врагове. С трогнато сърце ще им простя аз, пред смъртта, всички увреди, които те са ми нанесли в живота. Да, човек трябва да прощава на враговете си, но само когато ги види обесени.“ Това е най-справедливата присъда над обесници.

Не така лесно е да разбере безхарактерността, че за да бъдеш такъв, какъвто искаш, е нужно най-твърд характер? Тълпата не обича онова, що стои над нея. За нея терка е характер, а тя мери всичко със своя терк. Висше оскърбление за нея е смелостта на съзнателния да твърди, че закон му е неговата натура. Тя се плаши от такива принципи, защото преди да ги проумей, бърза да прави изводи от тях, да пресмята последствията. Великият дух, като великото откритие, не се такува по ценоразписа на търговеца; в неговата природа не влизат сметките на практический живот. *Er ist ein Ding an sich und kümmert sich nicht um andere Dinge,** както биха казали немците. Но тогаз? Тогаз твоя велик дух какво търси между нас — той е обречен на усамотение. Та именно това е негова печат. От своето усамотение той излязва едвам след смъртта; неговото битие почва, когато той вече е отвъд тоя свят.

Нито безхарактерност, нито безсмислен детински каприз е, че Хайне е такъв и онакъв. То са откровенията на натура, която искрено демонстрира разнообразните нюанси на своя чудновато комплицирана психея, психеята на човек от нашето време, многострунен инструмент, за който още не се е родил майстор да го настрои. Знаино е, че какъвто е самия живот, такива са и инструментите, чрез които се свири мелодията на живота. И колкото да е нехармонична тя, в основния ѝ тон добрия слух ще схване нейния характер, нейното единство — тъгата и копнежа по онова, което липсва.¹ Емерсон, една от най-хармоничните натури, които не са ослепяли от гледане на слънцето, изказва еретическата ми-

* Той съществува сам за себе си и не се грижи за нищо друго.

съл, че не трябва да се боим от непоследователност, противоречие. И наистина, кой се обръща назад и околom? Тоз, който се смущава, когото е страх от всичко, а най-вече от себе си. Ний се чувствуваме в крайно неприятно състояние в присъствие на труп, а искаме да живеем вечно с труповете на нашите вчерашни, онзиденни мъртви мисли. Нима миналото е призвания контролор на бъдещето ни? Ако ний сами не се опровергнем с искреността, присъща на нашия дух, то утре друг, или самия живот ще ни опровергне, ще ни посочи противоречието. Защото неплодотворна е оная мисъл, която в недрага си не кърми своята негация. Само машината, само добичетата са хармонични, последователни в своите „мисли“, „убеждения“, в своите действия. Най-характерното, най-човешкото в човека е, че той е прелетна птица. Запряна в своя курник, кокошката каканиже и днес същото каквото вчера, онзи ден, каквото е наследила в своя мозък от прапра-баба и от новая ковчег.

Аз обичам своя народ не за традициите, които са безсрочен заем от земеделческата каса на миналото и които правят тъй злочест негова живот, а за полетите на негова индивидуалистичен дух, за оная култ към дисидентното, което той вдъхновено дитирамбира, съзнал веднъж, че то е достойно за дитирамб. Или не е за обичане тоя народ, който казва, и вярва в казаното, че — жерав синор не знае!

Когато е дума за характер и хармоничност, пред мене всякога представат северните борови гори. Спокойни и хармонични и строги — и мъртви. В тях има характер и „дисциплина на духа“. Върви ден, върви два през тях — всякога и вред все също. И вечно един и същ дъх на смола. Но птичките бягат от там, за да пеят другале своите песни. Това не са южните, нашите балкански гори! Всяка стъпка, друг изглед, друга сянка, друга хубост, друг дъх. От еднаквости ни помен. Спокойствие, хармония, дисциплина — твореца не ги е профанирал с тях. Зад сякой шубрак таинственост и цвeтa. И гдето най-неочакваш, от там се обади дивия кос, хайдушка птица — певец на усомнението. Ако си неопитен и нозете не държат, тежко ти! А излязъл на някой връх, метнеш ли поглед на тая гора, в която по-напред си се лутал и губил, твоя поглед от високо изведнъж обхваща величието на онова единство и характер, на онова разнообразие, шо те е смущавало и пречило на околото да не вижда зад дървото гората.

От всички обвинения, които са се трупали върху Хайне, едно на глед каточе е вярно — той е болна душа. Но жестоко се мамят ония, които термина болна душа — и модерните художници най-често търпят същия укор, — проумяват в буквална патологическа смисъл. В известен смисъл, душата на всякой художник е болна. Тъй както е болна всяка майка, която в болка дари на свят своите рожби. Всяка здравина има болно място — болното място на една мида — мястото, гдето се заражда маргарита. И най-здравия художник, Гете, и той по уверението на един немски професор е болен. А факта, че Хайне е лежал дълги години недъгав, че здравето му, неговата нервна система, е било накрънено още от ранни младини, тоя факт още повече укрепя убеждението на ония, които и без убеждение са убедени. Защото едно от най-популярните суеверия на нашето време е: здрав дух в здраво тяло. Всяка лудница е пълна с опровержения на това медицинско остроумие: всяка лудница прибира все здрави телом.

Последните творения на Хайне, на болния тялом художник, са неговите най-високи художествени творения. Това е истина потвърдена от всички негови критици. Туй, което е тука частен случай, научни автори тети го дават за общо нещо. Тъй напр. проф. И. А. Сикорский (Душа ребенка, стр. 99),² казва, че „непрекъснатата работа, постоянното напъгане на органа на мисълта му придава острота и сила и до такава степен усъвършенствува и повишава неговата работоспособност, че даже при известна физическа слабост на нервната система и мозъка, неговата психическа деятелност може да остане все пак висока и тънка. „Хайневите творе-

ния, творенията на неговата душа, са едни от най-здравите, които световната литература притежава. И макар че в немалко от тях ехти стон на развредени рани, общия им тон е жизнерадостен, здрав. Ако би искали да охарактеризират с една дума Хайнеовото творчество, едва ли би намерили по-вярна от — то е хими на живота! Спомнете си негова смях, не само над другите, а и над самою себе — тоя смях, който лежи над неговите творения, като слънцето над творенията божи, — и оживотворява или убива в името на живота. Само това е доста да ви покаже верния образ на Хайнеовото дело, да ви даде истинското състояние на негова могъщ дух. Смехът е диагноза на здравието. Какво от това, че освен смях, че дори и в смехът у него има бездна от скръб! Не мислите ли, че скръбта е признак на душевна умора, живиница на духът? Една несъмнена истина е отбелязала историята на културата в своите анали — че дълбоката скръб, спотаявана или демонстрирана, е основата на всяка велика натура. А величието е болно само за Ломброзо³ и за мъдрествуващите на ограничната основа на здравото тяло: „премудрости мира — безумие пред творца!“⁴

За нашето, модерното време, олимпийското спокойствие на Гете, негова суверенитет е нужд, отгласкващ, смущаващ. Той ни встуденява, ний му се очудваме само, като на някой от делените алпийски върхове. Пред него ний се спираме поразени и даваме израз на смущението си с някоя баналност, глупост. Ний се намираме в същото положение, в каквото сам Хайне се е намерил при единствената си среща с Ваймарския Аполон: изведнъж вместо обмислено пригответената дълга реч, ни в клин, ни в ръкав, той почва да му разправя, че по пътя от Йена до Ваймар растели сливи! Съвсем друга е срещата ни с хора като Хайне. Ний се срещаме със свой брат, кръв и нерви, от нашата кръв и нерви, неволник измъчван от същите болки, които вгорчават и нашия живот, носител на скърби и радости, с които тупа и нашето сърце. Такава среща води до интимност, преданост и съвместен живот, за които човек е тъй желен. И оставили величествения Гете да живее в студената самотност на своето величие на бог, ние се сдружаваме с човека — сдружаваме се с него поне до известен синор в живота си, до известен километър в пътя си: докато се отбием по свой път, водещ към наша, своя си, самотност. Той сам ни подканя на това. Както Ницше ни уверява, не Заратустра е подканял своите ученици: минете през моя труп.

През трупа на Хайне са минали безчет негови ученици и възмогнали са се до своето величие и самотност, до което едва ли биха достигнали без него. Тук аз нямам на ум само съвременните немски поети, като Демеля, а и поети от други нации, Стекети или Лермонтов, истинските ученици на най-великия лирически поет във всички времена и народи.

От всички, които печатно са изказвали проумяването си за Хайне, най-верното е онова, което той сам е казал за себе си. Той уподобява душата си на морето. На онази безпокойна и до ужас здрава стихия, която радва и смущава, цели и погубва, пълна с яснота и още повече с тайнственост, изменчива и все съща и вярна сама на себе си, на своя гений. „Аз обичам морето като своята душа. Често дори ми се струва, като че морето е самата моя душа; и както в морето има скрити водни злакове, които в момента на разсъфване, изчезват пак, — тъй понякога изплават из глъбината на душата ми дивни цветя и хубавейт и дъхат своя аромат и изчезват пак.“ Същото повтаря той и в тая мъничка песен, която се хубавее и дъха своя аромат и — няма да изчезне:

(Du, schönes, Fischermädchen)⁵ Buch d. L., 147.

И това море в своите вълнения е изхвърлило маргарити, каквито света малко е виждал. Това се песните му, висшите откровения на негова гений. Но като човек на своето време, носител и изразител на идеи и настроения, които ни го представят във всевъоръжението на борец за правата на свободния човек, ний би познали Хайне най-добре, най-ясно в неговите прозаически творения. В съз-

нание и на това си значение, поета светотатствува като унижава сам своите песни: „Аз никога не съм давал голямо значение на славата си като поет, и малко ме е грижа дали ще хвалят или корят моите песни. Но върху моя гроб все ще трябва да турите една сабя, защото аз бях храбър войник в освободителната война за човечеството.“ Колкото невярна е първата половина на тоя пасаж, толкова по-права е последната. При всички повидимому несъобразности и криволичения, Хайне до смъртния си час е бил действително храбър войник за духовната свобода на човечеството. Тук, при прегледа на Хайневата проза, аз имам за цел да покажа истинността на това твърдение. Невъзможно е, пък и няма нужда, в рамките, които съм поставил при тия лекции, да правя преглед и анализ на всичко, което поета е писал в проза. Доста ще е да се спрем само на по-важните от тях: Романтическата школа, История на религията и философията в Германия, и главно — Пътните картини, несравними с нищо по своята особеност.

Голям дял от Хайневата проза са кореспонденции до разни вестници, бегли бележки и скици за неща и въпроси отдавна примляни в стомаха на времето и отишли по свой ред. Само история, за да разнообрази своята мудна реч, и освен вниманието на читателите си, би се условил да ги прелистя и отравя златото между грамадния склад невъзможни, непотребни и незначителни неща. Ний няма защо да си пхаме ност там, отгдето не всякога лъхти благовоение, развявано от всекидневния вятър на живота. В едни от тия бележки Хайне ни уверява, че „Людвиг Филип сигурно ще се задържи на трона, стига да остане верен на принципа на народния суверенитет“, за който принцип тоя политически нехранимайко е бил докле нататрузи на главата си французката корона, изгризана от остриите зъби на революцията. И Людвиг Филип и принципа за народния суверенитет са мухомясали едина в гроба си. Другия във вестникарските статии! . . . Описва той и разни представления в парижките театри, като зема повод от тях да си каже думата и върху разни характеристики или безхарактерности от обществения живот на Франция. Води ни той през задкулисите на театра, в задкулисите на живота, като ни показва онази анархия в чувствата и отношенията на тоя лекомислен и лекоживейщ народ, за който всяка святост — патриотизъм, семейство, религия, героизъм — е стока за продаан само у оказационисте-антиквари. Чуваме го да ни пророкува и за бъдещето на Франция, да я предупреждава от тъмните облаци, що се подемат с вятъра откъм Рейн. Той ни води и по разни художествени изложби, спира ни пред тази или онази картина, като се увърта ловко да ни убеди, че това е лошо, онова хубаво, но че най-хубавото е там, гдето художеството яко се държи о пешът на „идеите на времето“ и че живота няма защо да скъпи за мъртвото. Дори и в движенията на нозете на разни танцуващи ни посветява той, парижкия кореспондент на Allgemeine Zeitung, считащ себе си за призван посредственик между Франция и Немско. В име на това си призвание, той е писал и описвал сума незначителности и пръскал на халос златното си остроумие. Но и в тия неща орелът на фантазията унася Хайне до висини, гдето ние обикновено сме навикнали да го виждаме. На тая висота се е възмогнал той, например, при описанието на ужасното опустошение на холерата в Париж през пролетта на 1832 г. Любителя на контрастите е намерил тука сгоден случай да покаже своя майсторлък в описанието на безумната жизнерадост от една страна, и внезапното вестяване на смъртта, която посяга с костеливите си ръце и граби жертвите си от пирът на тяхното безумие. Хайневите кореспонденции са бивали често немедленно превождани във френските газети и са бивали предмет на остри разправи. В тях е думата все за Париж, който за Хайне е цяла Франция.

Но тоя, който по такъв начин запознава немците с живота на Франция, си е дал грижа да обърне вниманието на французите върху ония неща у немците,

които той счита най-интересни за пред чужди очи. И рожби на тая му грижа са Романтическата школа и История на религията и философията в Германия — две блестящо написани книги, в които мислителя насочва полета на фантазията на поета.

Основна идея и на двете книги е противопоставянето на християнския спиритуализъм с учението на спинозизма за насладата в живота (IV, 222—224).⁶ Същността на романтизма Хайне вижда в побратимяването със спиритуализма, в обръщане погледите на представителите му към дрезгавите хоризонти на средните векове. С това той чука гвоздеи тъкмо по главата. Но увлечен в чукането на тоя гвоздей, Хайне едвам-едва обръща внимание на другия, комахай по-голям гвоздей, с който и той сам е яката закован и който през него минава и в наследство у новоромантиците, живи и здрави до ден днешен. То е главния извор на всяка романтика — необуздания индивидуализъм, своеволието на гения. Именно това, на което жрец и жертва е сам Хайне, чедо на постните романтици и техен убийца. При всички непълноти и дребни фактически пробегни, тая книга е най-интересната от всички книги, написани върху онази школа немски философски и литературни халосници, които в края на 18-ти и началото на 19-ти век. . . * И аз не зная друга по-дивна литературна история от тая. Напълно прав е автора й да я характеризира тъй: „Задачата на Ирвинусовата история на литературата е: „Онова, което Х. Хайне е духовито дал в една малка книга пълна с Geist (дух), да го изложи в една голяма мършава книга без Geist. Задачата е добре изпълнена.“

Тая книга е пестра галерия от портрети на една многочедовна фамилия, при която се мърдят портретите и на сума кумове и стари свати, галерия от портрети, които наблюдателя гледа при осветление на животворно пролетно слънце — критическа усмивка на един остроумен поет. След като ни запознава с цялата фамилия и ни повери всичко, що може да се повери поотделно за всяко чедо, Хайне ни разказва най-сетне и следната легенда: „Когато император Ото III дошел на гроба, где то се пазели мощите на Карла, той влязъл в гробницата, придружен от двама владци и граф Лаумел (Romantische Schule, Elster, V, 353).⁸

Хайне разказва това с друга умисъл, но аз си представям самия него като херой на тая легенда, който разтваря старите гробници, облича нови дрехи на там заревените, обрязва им ноктите, туря им нови носове и им вади гнилите зъби. Особено последната операция той извършва и в добро разположение на духа, и с вещина, на която не един литературен работник би позавидял! Дори и сам Гете, едничкия жив между тая мъртва команда, дори и нему е ударен един зъб, макар и ловко, но без успех. Гете се изправя цял — целеничък пред смутиеля на покоя му — и нашия херой го удря съвсем сериозно на хитри извинения. След извиненията се почва един дивен дитирамб, може би, най-дивния от всички дитирамби за Волфганг — Аполона. Сигурно най-дивния! Никой до днес не е характеризирал творенията на Гете тъй както Хайне, никой не е прониквал тъй в същността на негова гений, както Хайне, стоящия на противоположна висина.“ Неговите творения украсяват нашия скъп роден край, както хубавите статуи украсяват някоя градина, но те са статуи. Човек може да се влюби в тях, но те са безплодни: Гетевите поезии не водят към дело, както Шилеровите. Делото е рожба на словото, а Гетевите хубави слова са бездетни. Това е проклятието на всичко онова, което е произведение само на изкуството. Статуята на Пигмалиони е била една красива жена, тъй хубава, че дори майстора й се влюбил в нея, тя оживя под неговите палувки, но доколкото ни е известно, деца тя не е добила. Това ми дойде на ум когато аз вчера вървах през долните зали на Лувра и разглеждах статуите на старите богове. Те стояха там с безмълвните си бели очи,

* Фразата е оставена недовършена.

с тайна меланхолия в мраморните усмивки, може би, мрачен спомен за Египет, страната на мъртвите, родния им край, или болезнен копнеж за живота, от когото те са изместени сега, а може би и тъга върху своята мъртва безсмъртност: те като че ли очакваха слово някакво, което да ги върне отново в живота, да ги избави от тяхната студена, вкаменена неподвижност. Странно! Тези антики ми напомняха Гетевите поезии, също съвършени, също възхитителни, също спокойни и също като че ли чувстващи скръб, че техната вкаменелост и хладина ги отдели от нашия сегашен подвижен, горещ живот, че те не могат да страдат и да се радват с нас, че и те не са хора, но злочеста смесица от божественост и камък.“

За такива думи немските професори биха обесили Хайне, да им се паднеше. Но това не е в тяхна власт, и те само го псуват. Както папата би го прокълел на вечна мъка в ада, да би знал, че клетвата му ще хване мято — за всички онези кървави щипаници по оголеното тяло на католицизма, щипаници, които Хайне ловко и безмилостно прави при всеки удобен случай. А такива случаи са безброй както в тази книга, тъй и в другите Хайневи книги. Но тук няма да се спираме на тях. Ако приведох тука тая характеристика за Гете, то бе главно, за да посоча, че какъвто, каквато е поезията на Гете, тя е доилка, от която Хайневата муза е закърмена в начало. Тая муза отсетне е откърмена и отрасла в skutите на друга доилка — народната песен. В Романтическата школа, Хайне е посветил няколко вдъхновени страници на немската нар. песен, на прочутия сборник *Des Knaben Wunderhorn*:

„В тия песни е скрита особена омая. Изкуствените поети се мъчат да. . . * тези природни произведения, по същия начин, както се прави изкуствена минерална вода. Но ако чрез химически начин и да добиват нейните съставни елементи, все пак те не могат да схванат главното нещо, неразтворимата. . . ** природна мощ. В тия песни чувстваме ний туптежа на сърцето на немския народ. Тук се откроява всичката негова намръшена веселост, всички негов безумен разум (*narrische Vernunft*). В тях ехти немски гняв, подсвирква немската шега, целува ни немската любов. В тях виждаме ний да се бисерй непреправеното немско вино, не фалшивите немски сълзи. И нерядко последното е по-драгоценно от първото; че много желязо и сол има в тях. Каква наивност във верността! Във неверността, какво достойнство! . . . Но кой е творец на тези песни? Странно! На най-хубавите книги, песни, сгради и други паметници на изкуството, в редки случаи се знае името. . . Хората забравят твърде леко имената на своите благодетели, имената на добрите и благородните, които са се грижили за благото на човечеството, за тях мълчат народните уста; в дебелата памет на народите са спазени имената на техните подтисници и жестоки херои на войната. Дървото на човечеството забравя тихия градинар, който го е вардил от студът, поил в зноя, и пазил от вредни насекоми; но грижовно пази имената, които с остър нож са безмилостно врезани в неговата кора и предава ги на идящите поколения, растящи и все по-големи.“

На излизане от тази гробница — Хайне сам характеризира историите на литературата *Morgue* (морга), гдето всякой дири близки нему мъртвечи, които той обича, с които е рода. На излизане из тая морга, Хайне прави почтителен поклон и пред Уланда, любимеца на немските даскали, бръснатия шваба, патриот в действителността, а в поезията бленувач за средните векове. Онзи Уланд, който е написал няколко шербетни песни и балади, в които през твърде тънката кърпица на вдъхновението се мержеят безкръвните призраци на дами и рицари, прекрасна контрабанда през митницата на поезията от един доста обикновен провинциален поет.

* Оставено непълнено от П. Славейкоз.

** Неразчетена дума.

Мястото не ми позволява да се спра повече и характеризирам Хайневата История на религията и философията в Германия. Както поменах вече, нейната идейна подплата е същата като на Романтическата школа, само че тук по-обстоятелствено и по-определено извадена наяве. И тук, както там, той проследява хода на развитието на спиритуализма от едно време до наши дни, като обръща особено внимание на влиянието му върху народните суеверия, като ги изкарва рожба на християнската етика, прокудница на живота в живота. . . осатаняване на света (*Verteufelung der Welt*). . . и показва ни ясно пътя, по който е вървяло развитието на свободната философска мисъл в Германия — чрез освободената религиозна мисъл. Както в Романтическата школа, тъй и тук, ний имаме ред превъзходно нарисувани портрети. Например на Лютера, той модерен титан на свободния дух, на чийто плещи се облягат както религиозните, тъй и етическите модерни мировъзрения (IV, 222).⁹

Тук е и Спиноза, патриарха на пантеизма, комуто Хайне дава извънредно значение в развитието на религиозните идеи в Германия. „Германия, казва той, е най-плодна почва на пантеизма. Той е религията на нашите велики мислители, най-добри художници; деизма откоде вече е пропаднал и на теория.“ Интересна е Хайневата характеристика на пантеизма, която тук, като на сгода ще приведа (V, 253): „Вярно е, трябва да изповядаме, нерядко пантеизма е превърщал хората на индиферентисти. Те си мислят: ако всичко е бог, тогава е все едно с какво човек се занимава, дали с облаци или с антични гении, дали с народни песни или с маймунски кости, дали с човеци или с комедианти. Но именно в това е грешката: всичко не е бог, но бог е всичко. Бог не се откроява в еднаква мяра във всичките неща, той се откроява в различни степени в разните неща, и всяко едно от тях неща има в себе си порив за достигане по-висока степен божественост — и това е великият закон на еволюцията в природата. Познанието на този закон, изразен най-дълбокомислено от сенсимонистите, превръща пантеизма на едно мировъзрение, което не води никак към индиферентизъм, а към жертвуващо се стремление напред. Не! Бог не се откроява еднакво във всички неща, както е вярвал Волфганг Гете, който чрез това се превърна в индиферентист, и вместо да се интересува с висшите интереси на човечеството, боравил е с играчки на изкуството, анатомия, изследване на цветовете на растенията и наблюдавал облаци: бог се откроява повече или по-малко в нещата, той живее в тия постоянни манифестации, бог е в движението, в действието, във времето, негова свят дъх вее през листовите на историята, която е истинската писана книга божия.“

Тук виждаме ний в анфас образите на Лесинга, продължителя на Лютеровото дело, тук [виждаме] и Канта, който веднъж за винаги е строшил кокалите на деизма. (В предисловието на Романцеров, Хайне се отрича от последното твърдение.) Хайне нарича Канта Робеспьер на революцията на духът в Германия. Къде края на книгата Хайне дохажда до заключение дори, че тоя революционен напън в Германия ще доведе след себе си политическа революция и нейното избухване ще е придружено с такива ужаси, пред които грозните дни на 1793 г. във Франция ще ни се сторят детинщини. До днес поне, това пророчество си стои неизпълнено, макар тътена и да ръмжи. И моята вяра е, че то ще си остане само пророчество. Защото червояденината на абстракциите компрометира активността на немската мисъл, а бирата притъпява нервите. И мене ми се струва, че поета е по-прав в мнението си и по-близък до действителността, когато отбелязва неспособността на немците за революция. . .

Предмета на Истор. на религията и философията в Германия . . . извънредно тежък и сложен, и за удивление е как леко е свладал Хайне с него. Едно улеснение, както той сам показва, е ограничение само с онези въпроси. . . *

* Тук поетът е оставил празно място и не е довършил мисълта си.

Тая е причината, че се вижда на мнозина в тая книга, над много въпроси Хайне патинира твърде бързо по гладкия лед на повърхността. Други искат да кажат пък и че белите конци на основното му гледище честичко се хвърляли в очи, което аз не мога да потвърдя. За това гледище аз поменах вече по-напред. Тук намирам за необходимо да кажа още няколко думи за пояснение на това гледище, тъй като то е ядката за разбиране, за проникване и в други Хайневи творения. То е пантеистическия монизъм, с който сенсимонистическата религия се домогва да завърже двата крачола на християнския дуализъм, на разпратата му между духът и плътта, бога и дявола. Сенсимонистите — а Хайне колкото и да се отмята от тях, при всеки сгоден случай налага на главата си тяхната гугла, защото тя най-приляга на неговия вкус и темперамент — сенсимонистите отричат греха на баба Ева, и не искат да знаят за съществуване на пъкъл, гдето бог си вади ахътът на човека за обикновени човешчини. Нали и на материята и на духът все бог е създател? Негова дух се манифестира както в поривите на душата, тъй и в копнежите на плътта. Няма грях в грехът, вестествените движения на човешката природа, защото те са заповеди божии. Хайневото внимание са атакували и политико-икономическите блянове на сенсимонизма, който за в бъдеще обрича на всички баници, вместо сухия хляб на настоящето, но художествената му търса са взимали в плен най-вече етико-религиозните принципи, вероюта на*

Етиката на сенсимонизма като теория е отдавна погребана в учебниците — в живота тя е живяла и ще живее докле има здрави хора на света.

Но аз бързам да изляза на чист въздух из тези гробници, гдето има заровени и живи още хора, в чието присъствие човек се чувства не съвсем удобно, може би защото съзнава, че и те би трябвало отдавна да умрат, ако имаха черупчица респект пред прогреса на нашето време. Гробища са тия две книги, разкошни гробища, над които тъмни кипариси хвърлят своите влажни сенки, под които човек може унесен в миналото, с тиха резигнация да си отдъхне минута — две, докле почувствува с миризмата на пресните пъстри цветя наоколо си тежкия специфичен дъх на гробищата. Тези две книги не са нищо друго освен Reisebilder (пътни картини) в миналото, под кипарисните сенчести алеи на историята. Но този, който ги е писал, не се е лутал само по такива алеи — той най-на драго сърце е ходил по живи пътища, грян от смехът на слънцето, дишаш свеж и свободен въздух. Но преди да тръгнем по неговите дири, още една заключителна бележка. Ние не би трябвало да обръщаме особено внимание на Хайнева сенсимонизъм, а още повече да го вземаме като негово основно мировъзрение. Сам той твърди (**) **, че не е сенсимонист, но живо се интересува от това движение, защото имал на ум да пише за него. Истинността на това твърдение е явно от следното:***

Вий виждате, че тука сенсимонистите се третират като най-добри интерпретатори на оная част от пантеизма, която всъщност пантеизма няма — освен в своеобразието, в Хайневото схващане на учението на Спиноза.

Хайнева сенсимонизъм, следователно, е всъщност едно недоразумение на немските критици. Но както под пепелта на сенсимонизма гори въглена на пантеиста Хайне, тъй пък е спотаен въглена на деизма в неговия пантеизъм. Това се вижда не на едно място, но най-лични в дивно поетичните страници върху правнука на Христа, Бенедикт Спиноза, а особено в следния пасаж (IV, 214—224): „Бог е идентичен със света. Той се манифестира в растенията, които живеят безсъзнателно един космическо-магнетичен живот. Той се манифестира в животните

* Изразът не е довършен.

** П. Славеиков е сложил скобите, но не е отбелязал от кой том и страница ще цитира.

*** Тук е отбелязал: „пасажа цитиран по-преди“, но такъв не се намира.

които в своя чувствен живот повече или по-малко сещат смъртно своето съществуване. Но най-дивно той се манифестира в човека, който в също време и и чувствава и мисли, който сам индивидуално знай да се отличава от обективната природа и вече в своя разум лелее идеите, които се открояват нему във видимия мир. Само у човека божеството дожда до самосъзнание, и такова самосъзнание се откроява пак чрез човека. Но това не в отделен и чрез отделен човек, но в и чрез съвкупността на хората: тъй че всякой човек обема и представлява само една част от Бог-вселена, а всичките хора наедно обемат и представляват в идея и в действителност целия Бог-вселена. Може би всякой народ има предназначение, един определен дял да познай и изразява от тоя Бог-вселена, една верига от явления, да схваща и една верига от идеи, да ни изяви и резултата от тях, да ги завещае на идващите след него други народи, натоварени със също такова предназначение. Бог е следователно, същинския херой на световната история, тя е неговата безпреривна мисъл, неговото безпреривно действие, неговото слово, неговото дело; и за цялото человечество, може с право да се каже, че то е едно воплощение на бога. „Не чувствувате ли тук гласът на деиста, синът на избрания народ? През гъстата пантеистична мъгла, тук се съзира ясно мощния образ на Бога-Сават, величествения образ, безсъзнателно подмамен тук из вежтия завет.

Всъщност Хайне открай време си е такъв, какъвто се изповядва пред смъртта си, в послесловието на Романцери, деист, вярващ в Бога-Отца, вседержителя на видимия и невидим мир.

А същността на всички тия същности е — Хайне не е ни такъв, ни онакъв. Ще кажете — никакъв? Наверно, но във всеки случай не с хумористичния нюанс на това утвърждение, както може би ви се ревне. Хайне е никакъв, защото не вярва в нищо. Нему се ще, и той ни уверява, че е това, което му се ще да е; а докато променя фронта, залавя друго оръжие, почва друга песен. Самомамен, той мами и другите, но никога скептичската усмивка не изчезва от неговите устни, тона на неговата реч издава изневерника. Вижте го, например, как той иска прошка от бога за обидите, що му е нанесъл. . . В това той е типичен модерен човек, който безпокойно дири на всяка станция свърталище и успокоение, струва му се, че го е намерил, и вижда измамата си едвам кога замине от станцията. И той, като модерния човек, копнее да настрои душата си за една по-определена мелодия, да затвори натурата си в един кафез — но затова се иска вече „по-малко да се е манифестирал бог“ в него, да е той по-ограничен човек, или пък Гете.

При обвиненията върху Хайне като човек, обикновено притурят и едно обвинение към художника. То е, че на неговите творения липсва хармонично издържана композиция, и че нему липсва художническия мощ да създава образи. Това е цяла безсмислица за онези, които са запознати с току-що характеризираните две книги, в които може, ако ви е угодно, да намирате каквито щете грешки, но за поменатото обвинение няма място — те са най-явните свидетели за Хайневата творческа мощ, в отношение на композиция и създаване на образи. Ако се разпрострях повече за тия книги, то една от целите ми беше да покажа и това. Но верен е и факта, за който го обвиняват. Обаче причината за липса на онова, в което го обвиняват, не е немошта му, а съзнанието на своята мощ. Той е виждал много добре, че не в онова, което изискват кашаварите на естетиката от него, не в творения по калъпа на традицията, а разбиването на своя партина, в създаването на оригинален свой собствен калъп е призиванието на неговия гений. И който иска вярно да цени Хайне, трябва да се не оглежда наоколо му, а да се вижда в него самия, от него да зима аршин за мерило.

Не случайно няколко пъти до сега поменавах името на Гете. Гете и Хайне, не само в моето представление за немския дух, изстъпват като две от най-високите и характерни вършини, и паралела посочван между тях служи за по-конкретното им схващане поотделно. Тоя паралел, по същото съображение, най-често провожда между лириката на тия две вършини. И тук не е думата за съприкосновението и дреболиите, а за типичното, за основното. Мнозина немски естетици по професия смятат за особено преимущество на Гетевата лирика нейната тясна връзка с живота. Ни една песен, казват и дори доказват те, няма у Гете, на която основа да не е действителността, лично преживяното от поета. Т. е., че живота непосредствено му е давал подбуждения за творчество. Казаните естетици не се задоволяват само с констатиране на тая истина, а се домогват с това до установение норма за лирическата поезия, че само оная е истинска, на която извора е непосредствено преживяното от поета.

Ако това е тъй, тогава за каква да считаме Хайневата лирика, за която той сам, както вече видяхме, уверява, че „поне колкото се отнася до него“ черупките на външната действителност не са материал, с който той е творил. Хайневите изследователи са целели, обаче, да компрометират доста категоричността на това твърдение. Те показват и доказват, че ако не всякога, то най-често преживяваното е извор на Хайневите песни. Но грамаден брой негови песни имат друг извор, не непосредствеността; те са рожби на акта на неговата воля да се постави в положението на друго лице и да твори, излизащ от неговото настроение. Мислите ли, че това е невъзможно и че песни създадени по тоя път не са истински? Тъй говори учебничеството, филистерщината. Защото това, което прави, може да прави, и трябва да прави епикът или драматурга, компрометира ли то лирика? И двата тези пътя на творчество водят към един и същ връх — върхът на художествената илюзия. А кому не ще е ясно, че този, който ходи на Черни връх само от Владая има да ни разказва по-малко и по-еднообразни неща, отколкото онзи, който за същия връх минава и през Драгалевци. Но не само възнасянето към върхът, през един или повече пътища, а характера на самия ход е нещото, което отличава Хайне от Гете като лирици. Гетева ход е спокоен, горд, определен, самоуверен — тъй шестува генералът към вярна победа. И каквато дума да се чуе от неговите уста, тя е оракулска. Херойството на генерала в голяма степен се дължи на дисциплината, традицията; той ни напомня други познати генерали, които ни възхищават, без да ни подсеят обаче, за техни предшественици: Александър Македонски, Наполеон. Хайне върви кокетно капризен, нервно, елегантно криволичи, озърта се по пътя си, и при всяка победа няколко пъти настъпва собствения си мазол. Когато той отвори уста, словото му е порив, музика, болка от радост и мъка. И във всичко това ни помен от дисциплина, и пропад от човешина, от индивидуален оригиналитет. Без да се впускам в общоприети изяснения какво значат различни и характерни ходове, вярвам вие вече сами почувствувахте, че покрай вас минават един класически и един модерен херой. Въпрос на вкус и темперамент е кой кого предпочита, кой кому прави повече впечатление. Мен прави особено впечатление, че един херой на словото като Толстой, намира по-голямо удоволствие у Хайне, отколкото у Гете. На мой поглед има голям порезаник истина в Хорациевото изречение, отнасящо се към всеки класически херой на словото: „Понякога добрия Омир докарва драмка!“ За характеризирание на модерния, ще бъде верен варианта на Хорациева израз: всякога пакостника Хайне събужда и заспаля.

Земете за пример тия две песни на еднакъв мотив — отдиha и смъртта:

Спят върхове планински,
загърнати в мъгла;
вечерника не лъхва
над морните поля.
Ни птичка се обажда,
нито листец трепти. . .
Потрай, ще дойде време —
отдыхна шеш и ти!

Тъй пее Гете, с тиха резигнация, за своя копнеж за почивка, отмора. А, в пандан нему, ето как Хайне:

Смъртта — това е нош прохладна,
живота — зноен, тежък ден.
Веч мръква; дрямка ме нападна —
аз от денът съм уморен.
Над гроба ми дъб зеленее,
и славей пее над дъбът —
за мъка и любов той пее,
и аз го слушам през сънят.

Копнежа за почивка е сбъднат. Поетът е вече в прегръдките на смъртта; но тя не му е донесла покой. Макар пасивно, през песента на славея, той живее пак в любовта — в онова, което е било същност на неговото предишно знойно и мъчително битие. Ако Хайне, ако модерния човек, копней за покой, то не е за да се успокои в него, а да изпита и неговата мъка. Жаждата за живот, безпокойство в покоя, въпроса в твърдението, твърдение в отрицанието, метежа, началото в сякой край — това са контрастите в единството на модерната душа. Чудноватото единство, нали? Защо чудноватото у човека, а естествено в природата? Кръгът, определеността не е бойното поле, по което марширува модерния човек. И неговото оръжие, мисълта му, обикновено свършва не сред, а с. . .*

В своята знаменита книга История на религията и философията в Германия (IV, 332), Хайне завършва кратката си характеристика на Спиноза с знаменитото изречение: „Вред гдето един велик дух . . . има Голгота.“¹⁰ Това е истинския епиграф и на Хайнева живот. Съдбата на всякой висок дух, на всякой модерен човек е характеризирана с тия думи. Всяко време има своите модерни Сократ, Христос, Хус, Спиноза, чийто подвиг е отрицание на настоящето и горда вяра в бъдещето. И на тоя им подвиг не са попречили ни църкви, ни разпятие, ни клади, ни проклетия и гонения. За тях нищо не значи миналото със своите призрания, настоящето с неприветната си действителност. Те са отрицатели на всичко отживяло, преживяло себе си — в име на онова, което иде, което трябва да доде. Лидерите на нашите дни, това са всички онези, които живеят в копнежа за третото царство (да употребя един израз Ибсенов), в което право на гражданство имат само хармоничните натури, на които волята е законна рожба на елинизма и християнството и чийто кръстник е разума. Той криволи, слиза и се възвема — не върви по прав път, противоречи си, не е последователен. Защото онова, което дава истинска цена на човека, то не е издръжливостта и стабилността на негова мозъчен апарат т. е. онова, което е тъй ценно за една машина за сода, а туптежа на сърцето му, подържан от огъня на искреното чувство.

В това трето царство е властител волята на светия дух, на онова съединително начало, което дава смисъл, ново значение на изгубилите значения извех-

* Тук П. Славейков е отбелязал знак за продължение, но не се намира лист с продължението.

тели мировъзрения, известни под името елинизъм, християнство. Човека на нашето време ги е оставил твърде далеч отзаде си. Оставил ги е и Хайне, като човек на новото време. Във втората част на знаменитата *Berg Idille*, той се изповядва в това.*

Като рицар на светия дух, воин на третото царство, предтеча на онзи, който ще дойде с проповедите си и борбата за него, той е намерил своята Голгота. Като истински пророк, той не е турял юзда на своите думи, че не в думите е неговата умисъл, а в онова, за което те говорят, което открояват. Негова глас е чул навред, и не едного е сепнал. Но най-много е сепнал той лакеите на фалирали господари на вчера, на съдиите на Сократа, фарисеите на Христа, балгите на Ницше. Слава светому духу, че пророка на нашите дни живее в Франция, в обетованата земя на пророците, гдето ни отрова, ни кръст, ни ругания не го досагат, гдето има свобода за свободната воля и слово. Особено за словото у Хайне, такова, каквото у никой друг пророк. Словото на старите пророци е само гръм — гръмът у Хайне е примесен и със смях, жесток, отровен смях, по-смъртоносен от всякакъв гръм.**

И отгоре на всичко това, негова смях, негова проклет виц. Има ли на света нещо, което тоя безсрамник да не е подиграл?

Като някакъв си пендел, той се мята и тук и там, връща се и пак завръща — и никога не спира на нещо! И слава богу, ще кажа аз, че е тъй. Защото само пенделите на развалените часовници се спират на една точка. На живите, нежни и чувствителни натури, гениите, ходът не е ограничен, техния поглед обзема такъв брой представления, за какъвто обикновените смъртни нямат никакво представление. От това и асоциацията на техните идеи е тъй изненадна, тъй своеобразна. Един миг и от светлината те хвърлят в дълбокия мрак, от хубавото — в грозотията. Играят си с нас така, както природата си играе с тях: както гения е игра на природата, тъй обикновените смъртни са игра на гения. А всякой играл, изигран, подигран е враг. Но нищо не вреди гневът на враговете, напротив — тоя гняв способствува на гения да извърши както трябва своя подвиг. И на Хайне той е способствувал да развие титанически си порив.

Виждале как пряко, късо и ясно пише поета своята биография. И все пак тя би могла да се съкрати още най-малко наполовин, и лишните места да се заместят, ако не с друго, то поне с факта, че си е купил за 3000 франка една весела францужкиня за законна съпруга, която е делила дълги години леглото и теглото му, без да почувствува аромата на неговата душа. А след смъртта му в 1856, не е могла да се начуди на хорските думи, че мъжът ѝ бил велик човек. Но тя е била рядка хубавица, а това изкупува всичко.

Но аз бих отмалнал и тоя факт, отмалнал би дори и цялата Хайнева биография, ако в нея нямаше онези две-три места, в които езичето на тоя премудрий змей блясва като сабя на слънце. Отмалнал би я и заменил горе-долу в тия думи: „Никакви особени събития не характеризират живота ми; каквото ми се е падало на дял, или е обикновено като всичко, що се пада дял човеку на земята, и е следователно незначително, или пък е неизбежно като болестите на плътта ми и творческите пакости на здравия ми дух. През живота си малко съм бил активен, повече съм се борил с бляновете си. Прелистете моите съчинения и ще се уверите. Ден по ден, година по година вихъра на живота фучеше. . .

* Поетът е написал: „питат“, но не е отбелязал кой.

** На това място поетът си е отбелязал: „Тука за вица и сарказма в *jugend*“, но страницата е оставена празна.

¹ На това място П. Славейков е отбелязал едно кръстче с молив, а встрани в полето на страницата е написал: „Тук цитата от Волински“, без да отбележи страницата и от кое произведение ще цитира. Но оказа се, че от този автор в личната му библиотека се съхраняват две книги „Ф. М. Достоевский, С.-Петербург, 1906“, в която има подчертавания от ръката на поета, но няма обозначение с кръстче, и книгата „Der moderne Idealismus und Russland“, Франкфурт, 1905, в която на стр. 77 се намира подчертан и обозначен с кръстче следният пасаж, който смятаме, че е трябвало да бъде цитиран: „Хайнрих Хайне. Той също е такъв човек, който винаги беше болен и копнеещ, преизпълнен с неясни нови светоусещания в сферата на мисловността, където също така, всеки прелом от субективен характер, трябва най-напред да се прояви, един човек с огромен талант и с огромно вътрешно противоречие, един човек, който обичаше това, което липсваше у самия него — а именно хармоничната, здравата, тъй да се каже, почтената красота на света на елините.“

А. Л. Волински (1863—1926) — руски литературен критик и изкуствовед. Постоянен сътрудник и ръководител на в. „Северный вестник“, където се изявява като идеолог на декадентството и проводник на идеалистическата естетика.

² И. А. Сикорски — професор по психични и нервни болести.

³ Чезаре Ломброзо (1835—1909) — италиански психиатър и криминалист, родоначалник на т. нар. антропологическо течение в буржоазното наказателно право.

⁴ След последното изречение (на следващата страница) П. Славейков според плана си е започнал да развива нова глава от статията си „Модерна душа“, но е написал само следното: „Но в друга смисъл, термина болна душа е същинското означение състоянието на Хайнева дух.“ Страницата е оставена празна. А в полето отстрани с молив е добавил още един израз: „Нима скръбта не е здравост.“

⁵ Стихотворението, което поетът е отбелязал да цитира от Хайневата „Книга на песните“, се намира на посочената страница и носи номер VIII. Предаваме дословния превод на стихотворението, а също и немския текст:

VIII

Ти прекрасна рибарска девойко,
докарай лодката на брега,
ела тук и приседни до мен,
да се помилваме двама с теб.

Сложи глава на моето сърце
и не се плаши тъй много,
та ти се доверяваш безгрижна
всеки ден на бурното море.

Сърцето ми е досущ като морето,
и то е с бури, приливи и отливи
и в дълбините му е скътана
по някоя красива перла.

VIII

Du schönes Fischermädchen,
Treib' den Kahn an's Land;
Komm zu mir und setze dich nieder,
Wir kosen Hand in Hand.

Leg' an mein Herz dein Köpfchen,
Und fürchte dich nicht zu sehr,
Vertrau' st du dich doch sorglos
Täglich dem wilden Meer.

Mein Herz gleicht ganz dem Meere,
Hat Sturm und Ebb' und Fluth,
Und manche schöne Perle
In seiner Tiefe ruht.

⁶ Тук П. Славейков е подчертал думата сенсимонизъм, поставил е една въпросителна, а встрани е написал „Не е сенсимонизъм, а спинозизъм“ написал е пак същия том IV от съчиненията на Хайне, изданието на Ернст Елстер, посочил е същите страници 222—224, като ги е отбелязал със знака „X“. Абзацът обаче, който е посочил със същия знак и който е подчертал с молив в изданието, по смисъл не отговаря напълно на съдържанието в ръкописа. Но понеже в целия том няма друг пасаж, отбелязан с този знак, го цитираме, без да сме сигурни, че тъкмо

него е искал да използва авторът. Напълно сме сигурни обаче, че отметката и подчертаното са от П. Славейков. Подчертаният и отбелязан абзац е следният:

„Сенсимонистите го разбираха и искаха така. Те обаче стоеха върху неблагоприятна почва и окръжаващият ги материализъм ги подтикваше — поне за известно време. В Германия те бяха по-добре опонени, защото Германия е най-плодната земя за пантеизма: той е религията на нашите най-велики мислители, на нашите най-добри хора на изкуството. А деизмът, за който ще разкаже по-късно, там отдавна е рухнал като теория. Той се задържа все още — без разумно оправдание — само при неосъзнатите маси, така както е ставало и при други случаи. Не се казва, но всеки го знай: пантеизмът е публична тайна в Германия. В действителност ние сме над-раснали деизма. Ние сме свободни хора и не искаме никакъв гърмогласен тиранин. Ние сме пълнолетни и не желаем никакви бащински грижи. А и не сме неспособни творения на някакъв си велик изобретател. Деизмът е религия за роб и деца, за женеви и часовникари“ (стр. 224).

⁷ Ирвинг (Бъринг) Уошингтън (1783—1859) — американски писател, представител на ранния романтизъм. Автор на исторически трудове, на разкази и очерци.

⁸ На страница 353 от т. V от съчиненията на Хайне, както е отбелязал П. Славейков, се намира продължението на цитата, обграден от него с молив и знак за продължение. Целият абзац има следното съдържание:

„Когато император Ото III дошел на гроба, гдето се зели моштите на Карла, той влязъл в гробницата, придружен от двама владици и граф Лаумен, който е разказал за това.

Трупът не лежеше като други мъртъвци, а седеше изправен като жив на един стол. На главата му имаше златна корона. Скиптъра държеше в ръце, облечени в ръкавици. Ноктите на пръстите му бяха пробили кожата и израснали навън. Сводът бе изидан трайно с мрамор и вар. Трябваше да се направи отверстие, за да се проникне вътре. При влизането се усети силна мизрия. Всички веднага коленичиха и отдадоха почит на мъртвия. От крайниците не бе изгнито нищо. Само на юса липсваше една част. Ото нареди да я възстановят със злато. Накрая той извади един зъб от устата на Карл, и след като нареди да зазидат наново, напусна.

През нощта Карл му се явил на сън и предсказал, че Ото няма да живее дълго и няма да остави наследник.“

⁹ На това място встраня, в полето на страницата, поетът е отбелязал с молив: „Тук портрета на Лутера“, като е посочил т. IV, стр. 222 и знака „X“. Това е единственото посочване на Пенчо Славейков, което се оказва погрешно. Според нас желаният за цитиране пасаж се намира на стр. 190 в същия т. IV на Хайневите съчинения. Тук сегът е обградил с молив един дълъг пасаж и в началото му е отбелязал и знака „X“, а той отговаря и на съдържанието на ръкописа. Цитираме го така, както е обграден от поета:

„Във Франция има погрешни схващания за Реформацията, както и за нейните герои. За това неразбиране най-близо до ума е причината, че Лутер е не само най-великият, но и най-немският немец в нашата история и че в неговия характер са събрали по най-внушителен начин всички добродетели и недостатъци на немците и че в крайна сметка, той самият лично олицетворява необикновената Германия. Освен това, той притежава и качества, които рядко ги срещаме заедно и за които сме свикнали да ги определяме дори като враждебни противоречия.

Той бе едновременно мечтателен мистик и практичен мъж на делото. Мислите му имаха не само криле, но и ръце — той говореше и действуваше. Лутер бе не само езикът, но и мечът на своето време. Той бе педантичен схоластик и едновременно въдушевен и богопленителен пророк. Ако през деня се трудеше мъчително над догматични определения, вечер вземаше флейтата си и съзерцаваше звездите, потъвайки в мелодии и молитви. Същият мъж, който можеше да ругае като някоя рибарска жена, можеше да бъде деликатен и като някоя нежна девойка. Понякога биваше разгневен като буря, която изскубва дъбове, а след това отново тих като зефира, галещ теменужките. Той бе пропит от най-преданаата благочестивост, както и от пожертвувателност в името на светия дух. Лутер бе в състояние да изпадне в чиста религиозна съзерцателност и въпреки това, той познаваше всякия блясък на света и знаеше да го цени. От него е прословутата максима: „Който не обича виното, жените и песните, през целия си живот остава глупак“. Той бе цялостна натура, бих казал — един абсолютен човек, у когото дух и материя са неразделни. Да го наречем спиритуалист, би било едновременно погрешно, както ако го наречем сенсуалист. Как да кажа, у него имаше нещо първично, непонятно, чудно, като нещо, което се среща при всички изпратени от providението мъже. У него се съчетаваха зловещото с найновото, глупавото с мъдрото, възвишеното с ограниченото, непреодолимото с демоничното“ (т. IV, 190).

¹⁰ П. Славейков е отбелязал „цитат“ навярно да се попълни това, което е започнал да цитира и го е оставил с многоточия. В посочения от него том и страница (IV, 332) се намира следният отбелязан с молив пасаж, като е подчертано последното изречение, което поетът е цитирал:

„Установено е, че животът на Спиноза е бил лишен от всякакви пороци — чист и безупречен като живота на божествения му братовчед Исус Христос. И той като него е изстрадал своето учение и като него е носил трънен венец. Вред, където един велик дух разкрива своите мисли, има голгота.“